

УДК: 811. 512.

Гулрух ЖЎРАБОЕВА,
ФарДУ, тилшунослик кафедраси ўқитувчиси

ФАРҒОНА ВОДИЙСИ ТОПОНИМЛАРИНИНГ ҚИЁСИЙ- ТАРИХИЙ ТАДҚИҚИ ХУСУСИДА

Аннотация

Ушбу мақолада тарихий манбаларда учрайдиган Фарғона водийси жой номларининг қиёсий-тарихий тадқиқига доир фикр-мулоҳазалар баён этилади.

Калит сўз ва иборалар: *топоним, гидроним, ономастик лексика, тополексема, микротопоним, эллипсия, ойконим, индикатор, топонимик формант, антропотопоним.*

Аннотация

В данной статье рассматриваются вопросы сопоставительно – исторических названий мест Ферганской долины в исторических источниках.

Ключевые слова и выражения: *топоним, гидроним, ономастическая лексика, тополексема, микротопоним, эллипсия, ойконим, индикатор, топонимический формант, антропотопоним.*

The summary

This article considers issues according to comparativ - historical research of the names of Fergana valley which are mentioned in historical sources.

Keywords: *toponym, hydronym, onomastic lexics, topoleksema, mikrotoponym, ellipse, oykonim, anthroponym, toponimic formant, anthropotonym.*

Фарғона водийси топонимиясига оид илк маълумотлар Марказий Осиё тарихи акс эттирилган ёдгорликларнинг аксариятида, жумладан, милoddан аввалги II асрдан бошлаб ёзилиб келинган хитой манбаларида, яъни «24 тарих»¹ нинг 1-2 жилди «Шижи» («Тарихий хотиралар») ва «Хан шу» («Ханнома») да ҳамда XIII асрнинг биринчи чорагига оид Муғ тоғидан

¹ «24 тарих» – милod. авв. II асрдан бошлаб ёзилиб келинган Хитой сулолаларининг тарихи. Унда милod. авв. 3000 йилликдан то милodий 1644 йилгача бўлган воқеалар баён этилган.

топилган суғд хужжатларида учрайди². Водий топонимлари ҳақидаги кенг ва батафсил маълумотлар эса асосан қуйидаги давр манбаларида акс этади:

1. IX-X асрларга оид географик манбалар. Ушбу давр манбалари, илмий аҳамияти жиҳатидан Шарқ географик адабиётининг дурдона ёдгорликларидан ҳисобланиб, улар сирасига номаълум муаллиф томонидан форс тилида ёзиб қолдирилган (983 йил) «Китоб ҳудуд ул-олам мин ал-машриқ ила-л-мағриб» («Оламнинг машриқдан мағрибгача бўлган чегаралари ҳақида китоб»), шунингдек, бир гуруҳ араб сайёҳи ва географ олимлари Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Муҳаммад ал-Форсий ал-Истахрий томонидан ёзилган (930-933 йиллар) «Китоб ул-масолик ва ал-мамолик» («Мамлакатларга бориладиган йўллар ҳақида китоб»), кейинчалик (976-977 йиллар) Абулқосим ибн Ҳавқал ан-Нисбийнинг Истахрий асарини қайта тўлдирилган худди шу номдаги асари ва Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Абу Бакр ал-Муқаддасийнинг (947-1000) «Аҳсан ат-тақосим фи маърифат ал-ақолим» («Иқлимларни ўрганиш учун энг яхши қўлланма») асарлари киради³. Мазкур давр манбаларининг умумий жиҳати шундаки, уларда номи тилга олинган барча вилоят, шаҳар ва қишлоқлар асосан географик нуқтаи назардан тавсифланади, яъни уларнинг жойлашиш ўрни, маъмурий бўлиниши, чегаралари, табиати ва иқлимга алоҳида эътибор қаратилади⁴. Келтирилган манбаларнинг номшунослик учун аҳамиятли жиҳати эса уларда юртимизнинг, хусусан, Фарғона водийси топонимларининг ҳам энг қадимги шакли ва вариантларининг сақланиб қолганлигидадир.

2. XV-XVI асрларга оид тарихий, бадий-мемуар асарлар. Мазкур давр асарлари Афғонистон, Покистон, Ҳиндистон ва Шарқий Туркистон, энг асосийси Марказий Осиё, унинг кичик бир бўлаги ҳисобланган водий топонимияси ва гидронимияси учун ҳам бой ва қимматли материаллар бера

² Си Мачян. Фарғона тазкираси. Тарихий хотиралар. Урумчи, 1989; Согдийские документы с горы Муг. Вып. 2. Чтение, перевод и комментарий В.А. Лившина. М., 1962.

³ Ҳудуд ул-олам. Тошкент: O'zbekiston, 2008; Ибн Ҳавқал. БГА. 2-жилд; Истахрий. Китоб ул-масолик вал-мамолик. БГА, 1-жилд; Муқаддасий. Аҳсан ул-тақосим фи маърифати ул-ақолим. БГА. 3-жилд. Материалы по истории киргизов и Киргизии. – Москва, 1973.

⁴ Бу ҳақда қаранг: Аҳмедов Б. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари. Тошкент: Ўқитувчи, 1991. –Б. 85-98.

оладиган ноёб хазина саналади. Улар сирасига даставвал З.М.Бобурнинг комусий шоҳ асари «Бобурнома» (тахм. 1518/19-1530 йй.), тарихнавис Ғиёсиддин бин Ҳумомиддин Хондамирнинг 1523 йилда форс тилида ёзиб тугалланган «Ҳабиб ус-сияр фи ахбори афроди башар» («Башар аҳли сийратидан хабар берувчи дўст») китоби, шунингдек, 1541-1546 йилларда «Бобурнома» га ўхшашма - эсдаликлар тарзида тарихчи Муҳаммад Ҳайдар мирзо томонидан ёзилган «Тарихи Рашидий» асарларини киритиш мумкин⁵. Кўрсатилган бу манбалар бир давр маҳсули саналгани боис аксарият жой номларининг такрорланиши, шу билан бир каторда, уларнинг бир-бирини тўлдириш ҳоллари кузатилади.

3. XIX асрнинг 2-чораги ва XX асрнинг бошларида яратилган тарихий асарлар. Ушбу ёдгорликлар ўз навбатида Фарғона водийсида XVIII асрдан то XIX асрнинг 1-чорагигача ҳукм сурган Қўқон хонлиги⁶, унинг қонли ўтмиши баён этилган тарихлар йиғиндиси дир. Юқоридаги давр адабиётларидан фарқли ўлароқ мазкур асарларда водий топонимлари ҳақидаги маълумотлар анча батафсил тавсифланади. Шунингдек, бу асарлар тарихий топонимиянинг энг сўнги, замонавий топонимиянинг эса бошланиш манбаи ҳисобланиб, улар сирасига дастлаб Муҳаммадҳақимхон Тўра томонидан 1843 йилда ёзилган «Мунтахаб ат-таворих» («Сайланган тарихлар китоби»), Қўқон хонлари Маллахон ва Худоёрхон саройида хизмат қилган тарихнавис Мирзоолим Мушрифнинг (тахм. XIX асрнинг 20-80 йилларида яшаган) «Ансоб ус-салотин ва таворих ул-хавоқин» («Султонлар насаблари ва хоқонлар тарихлари») ҳамда муаррих Исҳоқхон тўра Ибрат томонидан 1916 йилда ёзилган «Фарғона тарихи» асарларини киритиш мумкин⁷.

⁵ Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2015; Муҳаммад Ҳайдар мирзо. Тарихи Рашидий. Тошкент: Шарқ, 2010; Ғиёсиддин Бин Ҳумомиддин Хондамир. Буюклик хислати. Ҳабиб ус-сияр фи ахбори афроди башар. Тошкент: Sharq, 2011.

⁶ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Тошкент: Давлат илмий нашриёти, 2002. www.ziyouz.com кутубхонаси. –Б.280.

⁷ Муҳаммадҳақимхон Тўра. Мунтахаб ат-таворих. Тошкент: Янги аср авлоди, 2010; Мирзоолим Мушриф. Ансоб ус-салотин ва таворих ул-хавоқин. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995; Ибрат. Мерос. Фарғона тарихи. Тошкент: Камалак, 1991.

Юқорида қайд этилган манбалардаги топонимлар сони миқдор жиҳатидан турличадир. Масалан, X аср ёдгорлиги «Худуд ул-олам» да йигирмадан ортиқ, XIX аср ёдгорлиги «Ансоб ус-салотин ва таворих ул-хавоқин» асарида юзга яқин водий топонимлари учраса-да, лекин улардаги номлар яратилишига кўра ўша давр лисоний хусусиятларини ўзида акс эттириши жиҳатидан қиммати тенгдир. Биринчи ва иккинчи давр манбаларида зикр этилган топонимларнинг аксарияти қадимийлиги боис бугунгача сақланиб қолмаган ёки номлари ўзгарган ҳолда етиб келган. Учинчи давр манбалари топонимияси эса айрим фонетик ўзгаришларга учраган ва ҳозирда истеъмолдаги топонимлар ҳисобланади. Шу хусусиятларига кўра кузатишлар асосида барча давр топонимларини кўйидагича гуруҳлаш мумкин:

1. Дастлабки лисоний хусусиятларини ўзида сақлаб, учала давр манбаларида ўзгаришсиз ҳолда учрайдиган ва ҳозирда мавжуд топонимлар: *Фаргона, Хўжанд, Ўш, Сўх, Ворух, Хушёр, Чуст* кабилар⁸;

2. Айрим товуш ўзгаришларига учраган ва бирдан ортиқ вариантдорликни ҳосил қилган топонимлар:

а) бир вариантли жой номлари: *Испара (Исфара); Насух (Нурсух); Гурумсарой (Хуррамсарой); Чаҳортоғ (Чортоқ); Ёзьябон (Ёзёвон); Ёрмазор (Ёрмозор); Ғаво (Ғова); Архиён (Айқирон); Авол (Аввал); Кетмантепа (Кетмонтепа); Бешариғ (Бешариқ)* ва бошқалар;

б) икки вариантли топонимлар: *Боб // Поб (Пон); Кубод // Кубо (Кува); Андукон // Андигон (Андижон); Чадгал // Жадгал (Чотқол); Кандибодом // Конбодом (Конибодом)* кабилар;

в) уч вариантли топонимлар: *Ўзганд // Ўзжанд // Юзганд (Ўзган); Хавоканд // Хўқон // Хўқанд (Кўқон); Пеихорон // Биихорон // Пиихорон (Пешқўргон); Рушдон // Рашидон // Рошидон (Риштон)* ва бошқалар.

⁸ Изоҳ: Ушбу таснифлашда топонимларнинг X аср манбаларидан бошлаб учрайдиган шакллари эътиборга олинди.

3. Топонимнинг бир компоненти туширилган, яъни эллипсияга учраган номлар: *Ғазнани Намангон*⁹ → *Намангон // Наманган; Ахсикат // Ахсикент* → *Ахси; Работи Заврақ* → *Заврақ; Ойимқишлоқ* → *Ойим; Лотканд // Лотқишлоғи* → *Лот кабилар;*

4. Турли ижтимоий ва сиёсий сабабларга кўра номи бутунлай ўзгарган топонимлар: *Хатлом – Норин; Канд – Конибодом; Миён Рудон (Икки сув ораси) – Работак; Қоратена – Мўйи муборак; Оби Хон – Ўхна; Қалъаи хон – Тўрақўрғон* ва бошқалар. Мазкур гуруҳга яна шуни кўшимча қилиш мумкинки, топонимларнинг бир тури ҳисобланган гидронимларда ҳам номнинг тамоман ўзгариб кетиш ҳолати кўп учрайди. Айниқса, X-XVI аср манбаларида акс этган гидронимларнинг катта қисми ўзи оқиб ўтадиган ҳудуд номи билан аталиши уларнинг характерли хусусияти бўлган¹⁰ ва кейинги даврларда айримлари бошқа ном билан алмашинган: *Ахси суйи – Косонсой; Андижон руди - Ўш дарёси – Оқбура; Хатлом дарёси – Норин; Сиёҳоб – Қувасой; Хашарт // Хасарт – Ўзганд дарёси – Сайхун – Сирдарё каби.*

5. Даврлар ўтиши билан объектнинг вайронага айланиши ёки йўқотилиши натижасида ҳозирда бутунлай истеъмолдан чиққан номаълум ҳудуд топонимлари: *Воскат, Яшўх, Ўрашт, Кашўкас, Рангад, Шикит, Хайрлам, Башибашан, Уштикон, Баранг, Ванкат, Боканд, Сарак, Дираркард, Мискан, Биган, Тисхан, Чидгил, Такасекретку, Харобук, Фарогина, Ҳодарвеш, Тангоб, Сапон, Ашпориён, Тўруқшорон* ва ҳок.

Юқорида санаб ўтилган топонимлар, луғат таркиби, ясалиши, тузилиши, умуман олганда, тил хусусиятларига кўра ҳам ўзаро бир-биридан фарқланади. Чунки топонимларнинг пайдо бўлиш даври, макони ва келиб чиқиш манбаи ҳар хилдир. Масалан, IX-X асрларга оид ёдгорликларда учрайдиган аксарият топонимларнинг илдизи қадимги суғдий ва эроний тилларга бориб туташади. Шунинг учун уларнинг этимологиясини

⁹ Бу ҳақда қаранг: Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2015. – B.123.

¹⁰ Qorayev S. Toponimika. Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2006. – B. 58-59.

аниқлашда қадимги суғд ҳужжатлари ва мазкур тилларга оид луғатлар эътиборга олинади. Улар таркибида шу тилларга мансуб *-кан // -кон // -қон // -гон; -канд // -жанд // -қанд // -ганд; -кат // -кот; -кана // -гона // -зона; -тон // -дон; -кас // -хас // -хос* сингари топоформантларнинг фаол қўлланиши ҳам фикримизнинг исботидир: *Андукан, Мискан, Заркан, Ушतिकон, Багаскон; Хавоканд, Боканд, Ўзжанд, Хўжанд; Ахсикат, Воскат, Ванкат; Фаргона; Риштон; Кашўкас, Тамохас, Номанкохас* кабилар. Мазкур элементлар илк даврларда ўз мустақил маъносига эга бирликлар ҳисобланган (*-кан // -кон // -қон // -гон* → ‘дарё’, ‘анҳор’; *-канд // -жанд // -қанд // -ганд* → ‘қўрғон’, ‘шаҳар’; *-кох* → ‘сарой’, ‘қаср’; *-тон // -дон* → ‘жой’, ‘макон’, ‘дарё’), лекин даврлар ўтиши билан луғавий маъносидан узоқлашиб, «ономастик лексика учун тополексемалар ясайдиган топонимик формантларга айланган»¹¹.

XV-XVI асрларга оид иккинчи давр манбалари топонимиясининг тил қурилиши ва лексикасида асосан форс-тожик, қисман араб тили элементлари сезилиб туради. Ушбу жой номлари таркибида мазкур тилларга мансуб *об, пушта, обдузд, обгир, руд, пул, санг, гил; работ, масжид* индикаторларининг фаол қўлланилиши, шунингдек, қўшма таркибли топонимларни изофа шаклидаги бирикиш ҳоллари кузатилади: *Оби Хон, Работи Рўзак, Пуштайи Айш, Работи Сарҳанг, Масжиди Жавзо, Гунбази Чаман, Банди Солор, Дутаҳи Обдузд, Кўли Гил, Пули Равон, Кандиоб, Кандибодом, Работи Заврақ* ва бошқалар.

Қўқон хонлиги манбалари топонимияси қатламларини ҳам асосан форс-тожик тили, шунингдек, ўзбек тилига оид бирликлар ташкил қилиб, номларнинг аксарияти форсча *обод, мазор, хона, дашт, кўча, гузар, ўзбекча қўрғон, қишлоқ, ариқ, сув, овул, қум* индикаторлари билан ясалганлигини кўриш мумкин: *Оққўрғон, Қамишқўрғон, Шумқўрғон, Янгиқўрғон, Учқўрғон, Тўрақўрғон; Хўжаобод, Жалолобод, Хонобод, Миробод; Саримазор, Ёрмазор, Ғўзапоя мазор, Қамишлик мазор; Олтиариқ, Қалмоқ ариғи, Чинобод ариғи, Бешариқ; Эшон қишлоқ, Ойимқишлоқ; Гўргтепа, Арзантепа, Кетмантепа,*

¹¹ Улуков Н. Тарихий гидронимик формантлар хусусида // Ўзбек тили ва адабиёти. 2014 йил, 6-сон. –Б. 80.

Тўқайтепа, Гўргтепа; Дашти Ўш, Панжақум, Говхона, Қаросув, Чуқуркўча каби.

Бундан ташқари, ўрта аср манбалари топонимлари *ноҳият, рустоқ, вилоят* сингари макон билдирувчи ва объектнинг турига ишора қилувчи ўрин-жой отлари билан бирга қўлланса, XV-XVI аср манбаларида бу бирликлар *навоҳис, қасаба, кент, ўрчин, қалъа, арк, қўрғон, сўнгги давр* манбаларида *маҳалла, мавзе, ўрда, музофот*, шу билан бир қаторда рус тилига мансуб *округ, облўст, уезд, губерна* каби давр тил хусусиятларидан келиб чиққан турдош отлар билан алмашинади.

Қайд этилган манбаларни тадқиқ этиш жараёнида яна шу нарсага амин бўлдики, водий антропотопонимларининг катта қисми, шунингдек, мансаб, амал номлари билан аталувчи ойконимлар Қўқон хонлиги даврида юзага келган тарихий номлардир. Буни мазкур давр манбалари тўла тасдиқлаб турибди: «*Ва яна шул тарихда Худоёрхон волидаи шарифаларини васиятлари бирла оналарини номига мадраса солмоқ бўлуб, мулла Турдиали мирзони ишибоши қилиб, масжиди жомеънинг шарқида мадрасайи олий биносига машгул бўлуб, саҳл вақтида итмомига етиб, Мадрасайи «Ҳоким ойим» номзод қилди. (милодий 1872)¹²*» ёки «*Шаҳрихон» ни Умархон жаннатмакон вақтида ул киши амри илан Холмуҳаммад додхоҳ тожик бино қилди¹³*».

Демак, манбаларда қайд этилган *Хонобод, Ҳоким ойим, Шаҳрихон // Шаҳри амир, Ойимқишлоқ, Миробод, Маҳрам, Даҳмаи шоҳон, Қалъаи хон // Тўрақўрғон, Қайнари Умар* ва ҳозирда водийнинг турли туманларида учрайдиган *Худоёрхон, Маллахон, Чек Насриддин, Мадаминбек, Ҳожибек гузари, Рисқулибек гузари* (Фарғона вилояти), *Насриддинобод, Ўрмонбек, Султонмуродбек, Авлиёчек* (*Худоёрхоннинг ишончли кишиларидан, энг яқин маслаҳатчиларидан бўлмиш Исо авлиё номига алоқадор*), *Холматдодҳо, Офтобачичек* (Андижон вилояти)¹⁴ каби ойконимлар мазкур даврлар маҳсули саналган. Фарғона водийси антропотопонимларининг аксарияти

¹² Мирзоолим Мушриф. Анsob ус-салотин ва таворих ул-хавокин. Тошкент: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995. – Б. 79.

¹³ Ибрат. Мерос. Фарғона тарихи. Тошкент: Камалак, 1991. – Б. 325.

¹⁴ Охунов Н. Фарғона водийси антропoйконимлари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1997 йил, 2-сон. –Б. 26-27.

жамиятда синфларнинг пайдо бўлиши, умуман олганда, хонликлар билан боғлиқ ҳолда вужудга келган. Яъни «ернинг ҳар бир парчаси кишининг хусусий мулки бўлган бир пайтда, унинг эгаси номи ёки шахснинг ижтимоий келиб чиқиши ва социал аҳволини кўрсатиб турувчи амал, мансаб номлари асосий фарқловчи белгига айланган ва натижада жойлар катта ер эгалари ҳамда мазкур титул номлари билан аталадиган бўлган»¹⁵.

Шундай қилиб, Фарғона водийси ўзининг узоқ ва яқин ўтмишга мансуб бўлган топонимиясига эга. Ушбу номларнинг барчасида ҳудуднинг қадимий ва бой тарихи ўз изини қолдирган. Шу нуқтаи назардан водий топонимиясини қиёсий-тарихий жиҳатдан тадқиқ этиш ундаги турли даврларга оид кўплаб маданий ва лисоний маълумотларни тўплаш, шунингдек, топонимлар шаклланишининг тарихий тараққиётини ва баъзи бир қонуниятларини аниқлаш имкониятини беради. Уларни изчил ва тизимли тадқиқ этиш эса номшунослик соҳаси олдида турган қатор муаммолар ечимини топишга илмий ҳамда амалий ёрдам беради.

¹⁵ Охунов Н. Топонимлар ва уларнинг номланиш хусусиятлари. Тошкент: Фан, 1989. –Б. 18-19.